

עלייתו ונפילתו של העתון חרות

אהובה בוצר

אנשי המחתרת ובסופו של דבר הביא להקמתו של "חרות" לאחר קום המדינה.¹

אנשי "המשקיף" נחלקו לשני מחנות: האחד, חברי האצ"ל אשר ראו את עבודתם בעתון כחלק מן השליחות המתרתית, ואת העתון עצמו ככלי שרת של המחתרת, ואילו המחנה השני, הקטן יותר, כלל את האנשים אשר ראו עצמם קודם כל כעתונאים, אמנם רוויזיוניסטים, אך נאמנותם היתה לעתון ומטרותיו הלגאליות. אלה ראו בקבוצה הראשונה ובדרך כתיבת אנשיה גורם המסכן את קיומו של העתון.²

עם קום "חרות" נחלקו אנשי "המשקיף" לשלוש קבוצות: חלק, בהנהגתו של ד"ר יעקב רובין עבר ל"חרות". מיעוט נשאר עם אייזיק רמבה, ב"המשקיף" ומקצתם עברו לעתונות הערב הלא מפלגתית.³

אביעזר גולן, במאמר הספר ל"חרות" ב-1966, טען כי אפשר לומר שמבחינת הזמן וצוות הכותבים, "חרות" יכול להיחשב כיושרו של "המשקיף", אך מבחינת רוח העתון, לא ניתן להציג את "חרות" כיושר.⁴

לעומתו, אייזיק ושרה אולקניצקי (אייזיק הגיע ל"חרות"

תנועת החרות הינה המשכו של אצ"ל. בזמן היות האצ"ל תנועת מחתרת הוא פירסם עתוני קיר וכרוזים בשם "חרות" שהודבקו על קירות הבתים.

בט"ו תמוז תש"ח, 23 ביולי 1948, החלה "חרות", שזה לא כבר עלתה מהמחתרת, לפרסם עתון בשם "חרות". למעשה, היו אלו חוברות קטנות ובהן מאמרים של אנשי אצ"ל שיצאו ממקומות המסתור. מערכת העתון פנתה לשר הפנים בבקשה לאפשר לה להוציא יומון חוקי לכל דבר. החוברות המשיכו להופיע עד יום א', כ"ט באלול תש"ח, 3 באוקטובר 1948, היום בו יצא לאור העתון "חרות" בפורמט של יומון לכל דבר. כותרת המשנה שלו היתה: לשלמות המולדת - לקבוצת גלויות - לצדק סוציאלי - לחרות האדם.

"המשקיף" מול "חרות"

"המשקיף" שנוסד ב-1939, היה ביטאונה הרשמי של המפלגה הרוויזיוניסטית. אנשיו היו תומכי המחתרת וחלקם אף מאנשיה הפעילים. אולם, עובדת היותו עתון לגאלי אילצה אותו להלך על חבל דק בין המחתרת לבריטים. דבר זה העלה את חמתם של

"חרות" - כעתון קיר מחתרת. גיליון מ"1946.

הַיְוֹנָה
חייל הארגון הצבאי הלאומי
העפיל ממזרח על אפי וחמתו של שלטון
הדכוי הבריטי, נלחם לטען חיי האומה ונפל
חלל על מזבח חרותה.
זכרו יחיה נצח בלב אחיו.

חרות

פברואר 1945

גיליון נ"ה

אדר א' תש"ו

ברוכה תהא האחדות הלוחמת

שבוע גדול בדרך היסורים - אל על הערך המדיני

דבר גדול נפל עם ההתקפה על שדות החצופה. זו הפעם הראשונה שערערו כ"ס הבריטים של השליטים הבריטיים.

התחייבנו לתקוף או לא לתקוף. תוצאות גדולה וזוכה עליהם. מצד אחד יש לטל את התקפה מרכז מבצעת במחשבה שרונה. שרונה. מן שם היה צורך וזעזע גרם לשמח. תוצאות

במסגרת ובכפוף לתקין השמח ותחוק המספר הגדול ביותר של ציוד וים בריטים. אך המספר הגדול ביותר נר נדמה, לפני ההתקפה. משה הדילים שמתחיל על לור. הולכים אליה נב

שוב חזר החייון המבורך. כל כוחות העם יצאו לפעולות קרב באחדות הלבבות ובתכנית מוכמנת. והעם שזכה בחקופה

בצד הקשיים ההתחלתיים המלווים את הקמתו של כל עתון, יש לציין את היעדרו של בית דפוס עצמי. בשל כך הודפס העתון בדפוס עתון "הבוקר", המתחרה לו על אותו פלח קוראים. לא פעם יצרו אנשי "הבוקר" תקלות במכונות בכדי לעצור את הדפסת "חרות"? אף חיה לזר (מזכירתו של אייזיק רמבה ועורכת מוספי השבת בעתון) ציינה כי בגלל הדפסת "חרות" בעתון "הבוקר" נדרשו הכתבים לסיים את העתון כשעה יותר מוקדם משאר העתונים, דבר שגרם לא פעם לאי-הכנסת ידיעות חשובות אשר הגיעו ברגע האחרון.¹⁰

המשתתפים בעתון

חברי המערכת הקבועים היו חלקם מאנשי "המשקיף" וחלקם עתונאים רוויזיוניסטים אשר ד"ר בדר וד"ר רובין גייסו מהעתונים הלא מפלגתיים. עימם נימנו: יעקב אריאל, מנחם אביגדור, אביעזר גולדשטיין (גולן), גרשון הנדל, קלמן כצנלסון ושלוש רוזנפלד.

את המאמרים של ימי השישי כתבו בכירי תנועת החרות ותומכיהם נלהבים אשר שמם היה שם דבר במדינה הצעירה. בגיליון הראשון השתתפו מנחם בגין, אבי"א סיקרא (אחימאיר), ד"ר י. בדר, ג. גרנרוס, א. גולדשטיין, ד"ר א. ויינשל, עו"ד בנימיני, ש. גפשטיין, י. ויינשל, י. נץ, עו"ד זליגמן, ד"ר י. ה. ייבין, ש. רוזנפלד, ת. לזר, ש. מרלין, י. מרידור, א. קסטלר, י. רובין, ר. כצנלסון, א. אריאלי, ש. סקולסקי וי. שופמן.

בגיליונות ימי השישי ולעתים גם בימי שלישי (בתחילת הדרך) התפרסמו מאמרים פובליציסטים, רובם ככולם כתובים ברוח התנועה הרוויזיוניסטית. בעתון צויין, כי רק המאמרים הראשיים, ואלה הנכתבים על ידי ראשי תנועת החרות מביעים את דעת המערכת והתנועה. שאר המאמרים והרשימות היו על אחריות כותביהם. בתחילת הופעתו הופיעו בעתון דרך קבע המדורים הבאים:

חרות — "עתון חופשי, הד למתרחש בארץ ובעולם, במה למחשבת חרות יוצרת ומתחדשת". למעשה זה היה המאמר הראשי.

צוהר לעולם — מאמר העוסק בנושאים שונים בעולם. על החתום: י. ב.

על ימין ועל שמאל — מדור בו נגיב קצרה על תופעות יום יום בהווה מדינתנו הצעירה. נגיב על ימין ועל שמאל יחד. על החתום: המצליף.

ממכמוני הרוח — מדור שהופיע בדרך כלל בימי שישי ובו פסוקים מהמקורות.

ז'בו — פרקים ממונוגרפיה על ז'בו ז'בוטינסקי התפרסמו בדרך כלל בימי שישי. המחבר: י. ויינשל.

סיפור — מאת ז'בו ז'בוטינסקי. הופיע בדרך כלל בימי שישי. רשות הדיבור ליריב — "המדור ישמח להביא את דעתם של המתנגדים אליו. אין העתון מפחד משינוי דעותיהם של קוראיו כי הוא בטוח באמונתם. יישמע נא קולם של מתנגדינו מעל דפי העתון החופשי 'חרות'". בראש המדור הובאה ציטטה של וולטיר: "איני מסכים לשום מלה שאמרת, אולם אני מוכן לההרג על זכותך"

מ"המשקיף" ושימש כמנהל מחלקת המודעות — שרה היתה מגיחה ב"חרות"), סבורים כי "חרות" אמנם יצא בו זמנית עם "המשקיף", אך האידיאולוגיה שדירבנה את עובדיו להמשיך ולעבוד למרות התנאים הקשים והמחסור בכסף תואמת לזו שהיתה ב"המשקיף". אף הרוח הרוויזיוניסטית היתה אותה רוח לאומית, עם אותו מסר ונוקשות לאומית מפלגתית, אשר אפיינה את שני העתונים כאחד.⁵ שלום רוזנפלד, ממקימי עתון "חרות", סבור כי "חרות" התחיל את חייו במבנה שונה ובתנופה אדירה לעומת "המשקיף", כך שהיה יסוד להאמין כי יגבר עליו ו"מהשניים יצא אחד".⁶ עד כמה שידוע, מפקד אצ"ל וראש תנועת החרות, מנחם בגין, החליט על הקמת "חרות" משום שלדעתו "המשקיף", אשר נתן ביטוי לכל קשת הדעות הרוויזיוניסטית, לא נראה לו והוא רצה עתון משלו.⁷ "המשקיף" המשיך להופיע עד מאי 1949, ונסגר — שמונה חודשים לאחר צאתו של "חרות".

הסיבות להקמתו של "חרות"

האצ"ל אשר יצא מן המחותרת ראה צורך בהקמת יומון, אשר יפיץ את דבריו, במיוחד לקראת הבחירות לכנסת הראשונה. כמו כן ראו אנשי חרות את העתון כמקור שדרכו יוכל העם להכיר את שמותיהם, רעיונותיהם ודעותיהם של אותם אנשים מסתוריים, שעד כה היו במחותרת. עתון שיהווה מקור משיכה הן לסקרנים מכל שכבות הציבור והן לנאמנים השואכים את אמונתם ומרצם מדברי מנהיגיהם שהיו נרדפים עד כה.

לאצ"ל, כאמור, היה ניסיון עצמי ב"עתונאות" כדוגמת עתונות הקיר הבלתי לגאלית וכרוזים אשר הודפסו בבתי דפוס חשאיים. כן התנסו אנשי המחותרת בהוצאה קודמת של "חרות" בירושלים הנצורה, כאשר העתונים מתל אביב חדלו להגיע. על סמך הניסיון ועל סמך האמונה ביכולת הביצוע של האנשים אשר עלו מהמחותרת, האמינו אנשי חרות כי הם מקימים עתון גדול אשר יטביע את חותמו על העתונות הישראלית.⁸

כסף, כנראה, לא חסר למייסדי העתון ובעזרתו נרכשה קומה שלמה בבית חדר ברחוב מקווה ישראל בתל אביב. מכונות סידור ש"הוחרמו" ע"י אצ"ל עם כיבוש יפו הועמדו לרשות העתון. ד"ר רובין ריכז צוות עתונאים גדול ודוד גרוסברד, ממפקדי אצ"ל, הועמד בראש ההנהלה.

שלום רוזנפלד מספר, כיצד גייס אותו ד"ר יוחנן בדר מ"מעריב", כדי להקים את העתון ולעזור לו בחודשיו הראשונים. השניים ביקשו להקים עתון אשר לא יהיה עתון מפלגתי בלבד, המשכנע את המשוכנעים, אלא יפנה אל כל שכבות העם.

מעייני הציבור באותה תקופה, אומר רוזנפלד, היו נתונים בעיקר לעניינים פוליטיים. עתונאים ופובליציסטים מן הימין נקראו לדגל, ואליהם הצטרפו כותבים כולטים, כדוגמת הדיפלומט הגווסטמלי גרסיה גרנרוס, ידיד ישראל שהיה חבר ועדת החקירה שהקים האו"ם לענייני ארץ-ישראל. כתיבתו בעתון משכה קהל רחב של קוראים, לרבות מחוץ למעגל המפלגתי.

לכל בית ישראל במדינה ובגולה במחנות ובשעבוד מדינות ערב שנות חרות. נצחון ועלום

הזמן

משלמות המולדת לקבוץ גלילות לצדק סוציאלי לחרות האדם

מס' 45 המס' 45
תל אביב 6100000
מחיר 45 שק"ל
מס' 45 המס' 45
מס' 45 המס' 45

HERUTH

הגעת אסמ תרשה של רוסיה

הגעת אסמ תרשה של רוסיה... (Text continues with details about the arrival of the Russian ship, mentioning its name 'Mikhail Gorbachev' and its mission to bring humanitarian aid to the West Bank.)

היום בליון

אם נרצח נקרא... (Text discusses current events and the impact of the Intifada on the Israeli population.)

ברכת גבי יובוסיק לחרות

ברכת גבי יובוסיק לחרות... (A testimonial or message from Gaby Yobovskiy regarding the struggle for freedom.)

אירלנד והודו מורדות בקיסרות

אירלנד והודו מורדות בקיסרות... (An article discussing the political movements and struggles in Ireland and India, comparing them to the Israeli situation.)

הרפובליקנים באה"ב מסתייגים מתכנית החוק של ברנדוט

חוגים מקורבים לדיואי רואים בה "ענין אבוד" שיכול התכנית תלוי בעמידתה התקיפה של ישראל

מסלול פתח... (An in-depth article reporting on the opposition within the Likud party to the Brundage plan for the West Bank, highlighting the views of influential figures like Ariel Sharon.)

עדת הקונסולים קראה את דר' יוסף והגבא בירושלים

עדת הקונסולים קראה את דר' יוסף והגבא בירושלים... (A report on a meeting with Israeli consuls in Jerusalem, discussing international relations and the impact of the Intifada.)

מקומים יגוש המזרח התיכון, מפקיסטאן ועד יוון

מקומים יגוש המזרח התיכון, מפקיסטאן ועד יוון... (An analysis of the regional situation in the Middle East, from Pakistan to Greece, and its implications for Israel.)

השרים הגדולים את מרכז ירושלים

השרים הגדולים את מרכז ירושלים... (A report on the activities of the High Court of Justice in Jerusalem, focusing on its role in the ongoing conflict.)

מסעם האגוני נגד צור המלמטס הברזי

מסעם האגוני נגד צור המלמטס הברזי... (A commentary on the political and social situation in Brazil, drawing parallels to the Israeli context.)

הדגול לא יכיר במאות האמטלה

הדגול לא יכיר במאות האמטלה... (An article discussing the political stance of a certain figure (likely Ariel Sharon) regarding the Intifada and the possibility of a unilateral withdrawal.)

המופתי «נשיא מועצת עזה»

המופתי «נשיא מועצת עזה»... (A report on the activities and statements of the Chairman of the PLO Council in Gaza, discussing the political goals and strategies.)

ברכת דן-גוריון לרגלי השנה החדשה

ברכת דן-גוריון לרגלי השנה החדשה... (A message of blessing and hope from Dan Guriel for the New Year, reflecting on the challenges and aspirations of the Israeli people.)

מטה המתורגלן של היטרד

מטה המתורגלן של היטרד... (A report on the activities of a group or organization, possibly related to the Intifada or the political movement.)

משיקפים ארמ בירושלים

משיקפים ארמ בירושלים... (An article discussing the situation in Jerusalem, focusing on the impact of the Intifada on the city's residents and the political process.)

דמק עוקבת אחר עמדת רוסיה כשאלת אי

דמק עוקבת אחר עמדת רוסיה כשאלת אי... (A report on the Russian position regarding the Intifada and the Israeli-Palestinian conflict, including a quote from a Russian official.)

תנועת החרות התלה בפעולתה בירושלים

תנועת החרות התלה בפעולתה בירושלים... (An article about the activities of the Freedom Movement in Jerusalem, highlighting their efforts to promote self-determination and resistance.)

הגיעו לניוירוק לטמול רמואי

הגיעו לניוירוק לטמול רמואי... (A report on the arrival of a group in New York, possibly related to the Intifada or the political movement.)

על יד התמנות

על יד התמנות... (A short piece or commentary on current events or the political situation.)

מטה המתורגלן של היטרד

מטה המתורגלן של היטרד... (Another report or commentary related to the activities of the group mentioned in the previous article.)

מטה המתורגלן של היטרד

מטה המתורגלן של היטרד... (A third report or commentary on the same or related topics.)

משרד הסעד

משרד הסעד... (A notice or advertisement from the Ministry of Social Services, providing information about social welfare programs and support for the population.)

לומר זאת".

דבר והיפוכו — ציטטות מעתונים שונים שאינן מדויקות או נכונות. בשולי הדברים — מקרים שונים המתרחשים בארץ ודעתו של הכותב עליהם. העורך: יוסף בין.

התנועה — הודעות ומידע על אסיפות ופעילויות אחרות בסניפי התנועה בארץ.

על חודו של עט — שלום רוזנפלד.

כממלכת הצלילי"הבמה"המסך — על מופעי התרבות לסוגיהם.

משק הכלל והפרט — על המצב הכלכלי של המדינה.

מכתבים אל העורך.

סיפור בהמשכים — הופיע בימי שישי.

ילקוט קטן — ביקורת על המתרחש במדינה. התחיל להופיע בדצמבר 1948.

הגיליון הראשון

גיליונו הראשון של עתון "חרות" יצא לאור בערב ראש השנה תש"ט, 3.10.1948. הוא היה גדול ממדים, בתנאי הימים ההם והחזיק 16 עמודים. מחירו היה 45 מא"י (מיל ארץ-ישראלי. טרם היו מטבעות בכסף ישראלי).

בגיליון הופיעו מאמריהם של כל מנהיגי חרות ואוהדיה הידועים בארץ ומחוצה לה. בין הבולטים שבהם: מנחם בגין, ד"ר יותנן בדר, יעקב מרדור ורתור קסטלר.

הכותרת הראשית בעמוד הראשון: "הרפובליקנים בארה"ב מסתייגים מתכנית ברנדוט". לצד הכותרת תמונתה של גברת יונה ז'בוטינסקי, אשתו של זאב ז'בוטינסקי וברכתה לשנה החדשה ולצאת העתון החדש. עוד בעמוד זה: מאמר המערכת ובו דבר העתון החדש והחופשי תחת השם "מחרות אל חרות". המאמר סקר את תחילתו של עתון "חרות" הבלתי לגאלי, חמש שנים לפני קום המדינה. עתון אשר קוראיו היו רואים אותו רק על גבי קירות ביתם. העתון החדש הוא ממשיכו של "חרות" המחתרתי.

כותב המאמר ציין באירוניה כי עד קום המדינה היה "חרות" עתון בלתי לגאלי, אולם היה עתון חופשי מהצנזורה הבריטית. עתה יוצא העתון בצורה לגאלית, מאושרת על ידי משרד הפנים העברי, אך מחדשיו לא יוכלו לתת לו שוב את כותרתו הישנה, עתון חופשי, כיוון שהוא נתון תחת הצנזורה העברית. שום עתון המכבד את עצמו, טען הכותב, לא יוכל לקרוא לעצמו חופשי כל עוד הוא נתון לחסדיה של צנזורה כלשהי. "חרות" ימשיך להיות חופשי בתכניו, חופשי מ"אשליה", מפהד ומשנאת אחים". המסר של העתון לא ישתנה: "אין מולדת אלא המולדת". "שלמות המולדת וקבוצת גלויות חד הוא. הצדק הסוציאלי וחרות האדם חד הוא". אלה רעיונות היסוד אשר יפותחו מעל דפי העתון, גם במחיר ריבוי "האזורים הלכניים" (צנזורה).

לסיכום דבריו מאמין הכותב כי "חרות" יהיה שופרה של המלחמה הציבורית הגלויה לחירות המולדת כולה ולעם כולו. "מתוך אמונה זו הרינו מוסרים היום את 'חרות' בחרדת קודש

וביראת כבוד בידי קוראיו וידידיו, בידי העם."

בעמוד 2, לצד מאמריהם של מנחם בגין, ד"ר יוחנן בדר וא. אריאל, בלטה הכותרת "עתון חופשי". מתחתיה הועבר מסר נוסף לגבי כיוונו ומטרתו של העתון החדש:

עתון זה אינו בא להיות עוד אחד מעתוני המפלגה הרבים. עתון זה יהיה חופשי בכך שיפתח את דפיו גם לסופרים אשר דעותיהם אינן מתאימות במאת האחוזים לקו הרשמי של המפלגה. עתון זה יוכיח כי הוא אכן במה חופשית להחלפת רעיונות ותוכניות. כשם שהעתון יילחם להרחבת גבולות המולדת, כך ישרת בנאמנות את השאיפה להרחבת גבולות המחשבה היוצרת והמפרה, מכל מקום ומכל חוג שיבוא. בטאון המגשים יום יום את המידה הדמוקרטית הנאה של העולם הנאור. עתון הנותן חופש של ביטוי, זו המטרה אשר נשרת.

המשך הגיליון החגיגי הכיל, כאמור, את מאמריהם של מנהיגי המפלגה החדשה ותומכיהם הבולטים. כמו כן הובאו ידיעות חזן רבות בעמוד הראשון ובעמודים הפנימיים. בעמוד 9 התפרסם סיפור של זאב ז'בוטינסקי ובעמוד 11 — סקירה על פירוק האצ"ל. כן הכיל העתון ברכות רבות לשנה החדשה ואיחולים להקמתו, מגופים ואנשים שונים. בנוסף נכללו בגיליון הראשון תשבץ, קריקטורה על פירוז ירושלים, ידיעות לסניפים השונים של המפלגה, שובר לתחימה על מני לעתון, מודעות ומדורים קבועים.

ראשית הנדידה החוצה

תחילתו של "חרות" היתה סוערת. כעשרים אלף עותקים מהגיליון הראשון נחטפו מהקיוסקים והחנויות, אנשי המפלגה הצעירה תלו בו תקוות גדולות. ואכן, "חרות" ואנשיו ניסו להגדיר את עצמם באופן שונה מההגדרה המקובלת של עתון מפלגתי. הם ניסו לפנות לא רק אל המשוכנעים אלא גם אל שאר שכבות הציבור, שעדיין לא הכירו אותם.

"חרות" בתחילת דרכו לא רק הבטיח כי ייתן פתחון פה ליריב אלא גם קיים. המדורים על ימין ועל שמאל, דבר והיפוכו ורשות הדיבור ליריב, הציגו את דעות יריבי העתון והמפלגה שמאחוריו.

שלמה אוקן (עורך לילה ב"חרות") מספר כי בתחילה חששו כי פתחון הפה ליריב מעל דפי העתון יהיה מסוכן, אך היתה תחושה חזקה של ביטחון עצמי, כי מי שמאמין במפלגה ודרכה לא ילך שבי אחר דברי היריב. מצד שני, פירסום המדורים יאפשר להגיע לקהל קוראים רחב יותר. סיבה זו הכריעה בהחלטה לפרסם את המדורים הללו ואף לבקש מן היריבים להשתתף.¹¹

אביעזר גולן (כתב ב"חרות") מציין כי "היינו כל כך בטוחים בעצמנו שהסכמנו לתת ליריבים לכתוב בעתון".¹²

שלום רוזנפלד, אשר יום יחד עם ד"ר יוחנן בדר את הקמתו של המדור רשות הדיבור ליריב, מציין כי מטרתו היתה לא רק למשוך אל קהל הקוראים ציבור רחב יותר, אלא גם ליידע את אנשי המפלגה על דעות והלכי רוחות שונים מאלה שלהם. הדיווחים

אדירה, זכתה המפלגה ב-17 מנדטים. יו"ר התנועה, מנחם בגין, החליט כי חודשי החורף יוקדשו לביצור העתון "ואנחנו הלכנו ברחבי הארץ ויצרנו את 'חרות' בעל פה".¹⁴ למעשה היתה זו אסיפה מפלגתית, שאליה באו אנשים כדי לשמוע אישיות פוליטית או את אחד העורכים מספר מה קורה בעתון ובמפלגה, בשילוב אקטואליה.

בגין, אשר משך את הקהל, הירכה להופיע. אחרי ההרצאות היתה קריאה לחברים לחתום ולהחתים את חבריהם. "היינו מחתימים את האנשים לעתון", מספר אולקניצקי, "כאשר אנו משתדלים להחתימם אף לתקופה קצרה של שלושה חודשים או חודש. תוך כמה חודשים גייסנו למעלה מאלף מגויים חדשים. לצערנו, לאחר כחצי שנה נשארו רק 350 מגויים."¹⁵

ואמנם, הגירעון הכספי היה אחת הסיבות העיקריות לסגירת "חרות" ב-1965, אך היו עוד כמה סיבות אשר גרמו לכך ש"חרות" היה מעין עתון גוסס לאורך תקופה ארוכה של כמעט 17 שנה. אחת הסיבות הללו היו יחסי העתון ומפלגת האם שלו.

קיימים חילוקי דעות ביחס להתערבות המפלגה. שלום רוזנפלד ואייזיק אולקניצקי מספרים, כי העורכים הראשיים התייעצו עם מנחם בגין, אולם לא היתה אף התערבות בה כפה בגין את דעתו על העתון. לפי דעה אחרת, ההתערבות היתה יותר טכנית. את שמה של מדינת ירדן נדרש העתון לכתוב "ירדן". "המפלגה דרשה זאת למרות שזה לא שינה את קיומה של מדינת ירדן", אומר אוקון ומוסיף כי רמבה העורך, היה שואל אותו כעורך לילה, מהן הכותרות הראשיות אך לא כפה עליו את דעתו, אלא אם כן הוסכם בוועדת העורכים על אי פרסום נושא כלשהו.

חיה לור מספרת, כי הופעל לחץ על רמבה לפרסם כל מלה של חברי המפלגה בכנסת. כן דרשו בכירי המפלגה שהרצאות שנשארו בסניפים השונים של המפלגה יפורסמו בעתון ואף את פעילות הסניפים השונים.

אביעזר גולן, במאמרו על סגירת "חרות" מספר, כי מטעם המפלגה מונה "מנהל מחלקת ההסברה", אשר ערך "מחקרי דעת קהל" שמסקנתם היתה כי הקוראים קובלים על שאין העתון מספק די אינפורמציה על המערכת הפוליטית. התרופה לקובלנה זו — עוד נאומי בחירות ונושאים פוליטיים של ראשי התנועה.¹⁶

בעיה נוספת שהיתה לעתון עם המפלגה — מחסור בידעיות חדשותיות מאנשי המפלגה. אנשים מרכזיים במפלגה, ובהם חברי כנסת, מספר אייזיק אולקניצקי, שהיו להם ידיעות "רצו" לעתונים אחרים בכדי למסור את המידע שהיה בידם. כשפנו אליהם בשאלה מדוע לא היפנו את הידיעות ל"חרות" ענו כי טובת המפלגה חשובה מטובת העתון. הם קיוו כי דבריהם יגיעו דרך העתונים הלא מפלגתיים לקהל רחב יותר מאשר מ-5,000 המגויים של "חרות". אולם, בגין ובדר התמידו כל השנים, מדיגיט אולקניצקי, בכתיבה ב"חרות".

שלמה אוקון ואביעזר גולן מציינים כי המפלגה לא סייעה לעתון בכתיבות עיתונאיות. אוקון אומר כי "חברי הכנסת היו

החדשותיים-פוליטיים שמרו על אובייקטיביות והציגו את כל מגוון הדעות ללא נטייה לימין.

התחלתו של העתון, אומר רוזנפלד, היתה מתוך מגמה ברורה ליצור קהל קוראים רחב ככל האפשר, מכל השכבות והדעות, כדי ש"חרות" ישרוד וגורלו לא יהיה כגורל העתונות המפלגתית, של חיים בעזרת מימונה של המפלגה במקום חיים במימון ציבור הקוראים והמפרסמים.

העדנה שספגו מקימי העתון לא האריכה ימים. הכסף שנשפך בימים הראשונים אול, וקוני העתון התחלקו לדברי אביעזר גולן בין המסכימים לאוהדים. תפוצת העתון התייצבה בשלושת החודשים הראשונים על 8,000 עותקים וכך נשארה למשך זמן רב. לאחר מכן היא החלה לרדת.

גם תכיפות הופעתו של המדור דעתו של היריב פחתה וככל שחלף הזמן הוא הצטמצם, עד שנעלם. היתה גם עזיבה של כותבים ומשתתפים. שלום רוזנפלד שהגיע לעתון כדי לסייע בהקמתו, חזר ל"מעריב" ועמו עזבו עוד כמה מכותביו הבולטים של העתון.

עזיבה זו יצרה הרגשת בגידה בקרב הנשארים. תנאי העבודה של אנשי "חרות" לא היו משופרים, בלשון המעטה. הכסף שהפסיק לזרום יצר עיכוב בתשלום המשכורות: לא היו תנאים סוציאליים ובשנות ה-50 — מספר אייזיק אולקניצקי — אנשי "חרות" חיכו למעלה מארבעה חודשים לקבלת משכורתם. אולם האידאולוגיה עדיין שימשה כדבק-מחבר. ההרגשה כי זה ביתם ואינם יכולים לנטוש אותו השאירה רבים מן העתונאים והעובדים בחיקו של "חרות".

שלמה אוקון סבור, כי התפתחותו של "חרות" ב-1948 נעצרה הן בגלל בעיות בהשגת הנייר והן כתוצאה מעזיבת חלק מהכותבים ועובדי העתון לעתונים הלא מפלגתיים, אשר העניקו משכורות ותנאי כתיבה ורווחה טובים יותר. זאת, בניגוד לדעת אביעזר גולן במאמרו משנת 1966 על סגירתו של "חרות". לדבריו, לא שררה ב"חרות" רוח ההתנדבות כפי שהיה בימי "המשקיף". הנאמנות ששררה ב"המשקיף" לא הגיעה ל"חרות" ונדידת העתונאים ממנו התוצה לא פסקה לאורך כל שנות חייו.¹⁷

הכל "שחור"

"חרות", ככל עתון מפלגתי היה מסובסד על ידי המפלגה. הוצאותיו אכלו כל חלקה טובה במפלגה למרות שהעתון היה צנוע הן מבחינת המשכורת והן מבחינת האמצעים. המודעות אשר הגיעו לעתון לא הספיקו למימון הוצאותיו ואף המיניוויים ומכירות העתון לא תרמו הרבה. המודעות, מספר מנהל מחלקת המודעות אייזיק אולקניצקי, היו ברובן מחוזה של רצון טוב. תפוצת העתון לא היתה רבה ואנשים אשר רצו לתמוך בעתון, פירסמו בו את מודעותיהם. מודעות אף הגיעו לאחר מסע שכנוע של חברי הכנסת מטעם "חרות" אשר ביקשו מאנשים ומגורמים כלכליים לפרסם בעתון.

המאבק לקיום העתון החל זמן רב לאחר ימי האופוריה הראשונים. בשנת 1961, לאחר הבחירות בהן ניבאו ל"חרות" מפולת

עתון אחד - במקור שניים

למרות קשיי הקיום של העתון בשנות ה-50, הוא הצליח לגדל דור חדש של עתונאים. העתון הקים את "חרות לנוער", בו כתבו מיטב כותביו החדשים שלימים הפכו לשם דבר בעתונות היומית. מזכיר המערכת, שלמה מרץ, הפעיל בית ספר לעתונאות בתוך העתון. הוא ריכז קבוצה של כותרים צעירים אותם לימד והדריך. צעירים אלו התחילו ב"חרות לנוער" ואחר כך השתלבו ב"חרות". ביניהם: איתן הבר, דן מרגלית, שרה פרנקל, יהודית וינקלר ועוד זראי.

העתון "חרות" הוציא מספר ניכר של עתונאים, שלא מעטים מהם זכו להצלחה גדולה בעתונים אחרים. ביניהם יזכרו: יואל מרקוס, שלמה נקדימון, עוזי בנוזמן, דן מרגלית, איתן הבר, ועוד. ותיקי העתון סבורים כי אופיו המפלגתי של "חרות" היה למעשה אכן הנגף העיקרית בדרכו, על אף שעבדו בו מיטב הכותבים ואנשי

מעבירים ידיעות לעתונאים אחרים בזמן שאנו נזקקו נואשות לחומר ולכתבות. אביעזר גולן מוסיף, כי המסר אשר שודר מהמפלגה היה: "מדוע לבזבז ידיעה טובה על עתון שכולם ממילא חסידיו?" שינוי אופיו של העתון הוסיף אף הוא לגסיסתו הארוכה. נראה כי תוך תקופה קצרה הפך העתון לעתון מפלגתי לכל דבר, למרות כל ההצהרות בתחילת דרכו. "חרות" מילא את דפיו בידעיות "שחורות" על המצב במדינה ובביקורת אין סופית, תקף בכל החזיתות, הוא מתח ביקורת על מדיניות החוץ של הממשלה, "קטל" את מדיניות הפנים שלה וניהל מערכה בלתי פוסקת על זכויותיהם של ותיקי האצ"ל. למעשה לא היה כמעט דבר במדינה שהעתון ברח עליו.

הממשיך. העתון "היום" נועד להחליף את "חרות" ו"הבוקר". מודעה בגיליון האחרון של "חרות"

הודעה

אל קוראי העתונים
"חרות" ו"הבקר"

ביום שלישי, י"ט בטבת תשכ"ו,
11 בינואר 1966,

יתחיל להופיע
עתון בוקר בשם

היום

הנהלת העתון

המערכת
הזדהות
מקום ה
שרה
השאר
עתון המ
בעתון ל
אוקון ט
מי שהיה
בשנת
החדשה
החלטה
הליברלי

השנמו
חרות
מתן יומי
ר
צ
הסחר ה
ג
גולדבר
עם
גיליון 8

שני העתונים יחתמו על העתון החדש, והוא ייהפך לגורם חשוב בעתונות הישראלית. כל מפלגה התחייבה לתרום את חלקה הכספי, 15,000 לירות לחודש, ובכך לקיים עתון שיפעל ללא לחצים כספיים. "החלטה זו התקבלה על ידינו בזרועות פתוחות", אומר אייזיק אולקניצקי. "חשכנו שנצא למרחב." "חרות" ו"הבוקר" נסגרו ולאחר 11 יום יצא לאור מחליפם — "היום".

הגיליון האחרון

בגיליון האחרון של "חרות" הופיעה מודעה גדולה שפנתה אל קוראי העתונים "חרות" ו"הבוקר" וסיפרה להם על הסגירה ועל העתון החדש העומד להופיע.

בעמוד ב' הופיעה "תודה קטנה לקורא" — מכתב פרידה של אייזיק רמבה העורך מקוראיו. רמבה הודה לקוראיו על תשומת הלב

המערכת והמנהלה. אותה תקופה היה השלטון בידי מפא"י וכל הודעות עם תנועת החרות או "הפנקס הכחול" יכלה לגרום לאובדן מקום העבודה.

שרה אולקניצקי סבורה כי תפוצתו הדלה של "חרות" נבעה בין השאר מהעובדה שאנשים פחדו שיראו כתיבת הדואר שלהם את עתון המפלגה "האסורה". אלה שלא הודו עם חרות, אך התעניינו בעתון לא רכשו אותו שמא יתפסו קוראים בו ויחזרמו. אף שלמה אוקן טוען כי השם "חרות" נגר בפני הכתבים דלתות רבות. כל מי שהיה קשור ל"חרות" הוחרם.

כשנת 1964 הוקם גח"ל — גוש חרות-ליברלים. התנועה החדשה החליטה להוציא עתון משותף — "היום". השיקול מאחורי החלטה זו היה כלכלי-מסחרי. מצבם הכספי של "חרות" ומקבילו הליברלי ("הבוקר") היה בכי רע. התנועה קיוותה כי המנויים של

חרות

לשוחח החולדת-לקובץ גבויה-לצוק סוציאלי-לחיות האדם

מספר	7328	תאריך יציאת	31 DECEMBER, 1965	מספר חשבון	50	מחיר	50 אגורות
------	------	-------------	-------------------	------------	----	------	-----------

רוסיה מוכנה לספק את כל צרכיה הצבאיים של מצרים

הסחר הסובייטי עם מצרים יגדל ב-50 אחוז. לפי חוזה שנחתם אתמול. — מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

החלטת התכנון הסובייטי כי תורה לאחריהם כמצרים בראשית שנת 1966, תגביר את היחסים הכלכליים בין שתי המדינות. לפי חוזה שנחתם אתמול, יגדל הסחר הסובייטי עם מצרים ב-50 אחוז. מוסקבה מציעה גם משלוח מדענים ומומחים.

היסודות ו במשרד החו שוב מרי

ממלאים תפקיד מכו נשק לירי

לפי דיווחים מקיבוץ חרוב, משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

משרד החוץ מנסה להשיג נשק לירי ממצרים. המשרד מנסה להשיג נשק לירי ממצרים.

בתי-הספר בעזר ונהיגו לימודים על "בעית פלשתינ"

החל מהיום יתחילו בתי-הספר בלחימה על בעית פלשתינ. הורים יודעים על בעית פלשתינ. הורים יודעים על בעית פלשתינ.

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן"

דובר צה"ל מודיע: משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

משמר צה"ל הרג מסתנן ותפס שלושה בקרבת גבול "ירדן".

פקיד בכיר במשרד החינוך הגרמני היה קולונל בס.ס.

מספר ימים יתחילו בלחימה על בעית פלשתינ. הורים יודעים על בעית פלשתינ. הורים יודעים על בעית פלשתינ.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים. ממשלת ישראל תנקוט בצעדים צבאיים.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

גולדברג יגיש עם ההיג'ר. גולדברג יגיש עם ההיג'ר.

ועל הקשר שנוצר בין העתון לכינם דרך מכתבים ושיחות טלפון. הוא סיפר על צערו של עתון הנאלץ להיפרד מקוראיו ומקווה לחזור ולהיפגש.

בעמוד השלישי בגיליון הספירו את העתון מנתם בגין וד"ר יוחנן בדר.

כתורת מאמרו של מנחם בגין היתה — "עתוננו זה ושירותו". בגין קבע, כי "אין שום חרפה להודות כי ביטאונה של מפלגה מפסיק את הופעתו מחמת קשיים כספיים". הוא ביקר את מפלגות הפועלים בעלות ההון הרב שיכולות להמשיך ולהחזיק בעתון משל עצמן.

בגין הסביר כי הכנסות העתון לא הצליחו לכסות את הוצאותיו וכי כל מאמץ אפשרי נעשה להמשיך ולהוציא את העתון מדי יום. אולם "אלה אשר על שכמם הוטלה מעמסה זו הגיעו למסקנה כי לא תהא עוד שום יכולת בשנים הבאות לשאת בגירעון המצטבר". החלטת הסגירה היתה קשה, כתב בגין, אך לא נותרה ברירה. העתון מלווה את המפלגה מתקופת המחתרת ובמשך 17 שנה שירת אותה בנאמנות והיה כלי לביטוי רעיונותיה ומסריה. עם זאת, מעולם הוא לא הונחה על ידיה בכלל הקשור לתכניו החדשותיים. "עתה אל נאבד תקווה עם סגירת 'חרות', כי בהקדם יצא עתון חדש אשר ימשיך את רוח המפלגה."

ד"ר י. בדר כתב כי "חרות" אינו סתם עתון, כי אם עתון אשר נשא את רעיונותיו בגלוי. הוא היה עתון אידאולוגי, ביטאון של תנועה פוליטית בלתי מוסווית. זה היה, לפי ד"ר בדר, "חטא" הגדול של "חרות". עובדה זו גרמה לכך שרק חוג קוראים מצומצם, אשר מראש קיבל על עצמו את רעיונותיו של העתון, קרא ורכש אותו.

עתון זה לא הסתתר, על פי דבריו של ד"ר בדר, במסווה של עתון לא פוליטי, אלא דיבר אל השכל בנימוקי ההגיון ואל הלב ישר מן הלב. זהו לוקסוס גדול ועל לוקסוס כזה, ציין, צריך לשלם ולא רק בכסף. בסיום דבריו קבע ד"ר בדר: "כולנו נפגענו מהצורך לסגור את העתון, אך עלינו להמשיך ולהתקדם."

גיליונו האחרון של "חרות" שונה לחלוטין באופי כתבותיו ומסריו מהגיליון הראשון. גיליון ה-31 בדצמבר 1965 והגיליונות והקודמים לו מלאים במאמרים המזהירים בפני המצב בארץ וכנגד הממשלה. החדשות קודרות. החלק הפוליטי גדוש בדבריהם של נציגי תנועת החרות בערים השונות ובפעילותם של הסניפים. כן מופיעים, כבכל יום ישי, המדורים הקבועים כמו: סיפור קצר, אופנה, ספורט, חרות תכלת לבן ועוד.

הקורא לא אוהב עתון מפלגתי

גורלו של "חרות" מתחילתו ועד סופו דומה לזה של עתונים מפלגתיים אחרים. עתונים אלה החלו את דרכם בתרועה רמה אך במהרה הפכה תרועה זו לקול ענות חלושה ולנהימה דיקיקה שרק הנאמנים לה שמעוה.

הכתבים המעולים ואנשי המערכת הטובים ביותר לא הצליחו להחיות ולקיים עתון מפלגתי לבלי סוף. הם עשו זאת כמיטב יכולתם ובנאמנות רבה במשך 17 שנה בתנאים לא תנאים.

תודה קטנה לקורא

יש אפשר, כשהולכים לקראת הסוף, לחפש את הבראשית, הי בראשיתיות ביותר. אתנו יותר של ה, "אומצע", משוחררים מנטל הבראשיתיות יש גם בינונו כאילו מהראשונים והמפתחלים יש גם חדשים, אחרונים. אלה שיבואו אחריו, יהיו גם ללא נטל האמץ צע, בני הנטל שלנו של אותנו תנו, מילותינו ומונותינו.

היום אנחנו מדברים אליו, ה קורא, באותיות העומדות לכרות אמת אחת אל עולם אחר משינו מדברים אליו באותיות שסיימו את תקינתו. אותיות שלא תהיינה יותר כללים. אותיות מבוזבזות שית קביעה. זיינו ויצים להראות אותו לך את שולמנות העבודה שלנו עמוסי ניריות. נכונות, דמים, וחברות נגילויי דעת שיש יום. עד היום נאבקו כל הנוני רות האלה ביניהם מי יוצר את עיניו ראשון. מעולם לא יכולנו לעיוב את שולחן העבודה ולתן טוב שמנצח אותו כמו שהשארנו. והוא, הדיפיה כולם, כמו אחרי קרב, אי מהם יגיע לאיש הי עייפה, מי למאמרים, לכתבות ומי יספס וייע עד לכותרות וי אילו אף לכותרות הנורולות. לא פעם אף נערו בידועה מסוימת המכירה בחשיבותה, לכל הנסח ביוצרותה להשכיח את הדבר עליו באת היא לספר. היום אנחנו נוטנים לכל הדמים הי

מילים אחרונות של העורך, אייזיק רמבה

העתונות המפלגתית פרחת עד שלהי שנות ה-50. לאחר מכן התכרר, יותר ויותר, כי הקורא לא אוהב עתון מפלגתי. בין קורבנות אותה התפתחות נמצא גם "חרות" אשר חדל להתקיים ב-31 בדצמבר 1965, לאחר שהופיע 17 שנים ושלושה חודשים.

1. אביעזר גולן, "חרות" — דיוקנו של עתון, ספר השנה של העתונאים, 1966, עמוד 77-78.
2. שם, שם.
3. שם, שם.
4. שם, שם.
5. אייזיק ושרה אולקניצקי, ראיון.
6. שלום רוזנפלד, ראיון.
7. מוטי בסוק, דבר, 2 באוקטובר 1992.
8. שם, שם.
9. שם, שם.
10. חיה לזר, ראיון.
11. שלמה אוקון, ראיון.
12. אביעזר גולן, הערה 1 לעיל, עמ' 80-81.
13. שם, שם.
14. א. אולקניצקי, ראיון.
15. הנ"ל.
16. גולן, הערה 1 לעיל.